

OSMANLI HUKÛK-I ÂİLE KARARNÂMESİ'NDE HIRİSTİYAN VE YAHUDİLERE TANINAN HAKLAR

*Abdurrahman Yazıcı**

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin, tebaası olan gayrimüslimlere tanıdığı "hukûkî muhtâriyet", İslâm Hukuku'nun gayrimüslimlerle ilişkide öngördüğü durumu göstermesi açısından örneklik teşkil eder. Bu bağlamda 1917 tarihli "Osmanlı Hukûk-ı Âile Kararnâmesi, Müslümanlar açısından birçok açıdan önemli olduğu kadar gayrimüslimlerin hukûkî durumlarına yönelik çeşitli yenilik ve değişiklikler getirmesi açısından da önem taşımaktadır. Müslüman, Hristiyan ve Yahudi din adamı ve hukukçulardan oluşan üçlü komisyon tarafından I. Dünya Savaşı'nın zor şartlarında hazırlanan kararnâme, o zamana kadar gayrimüslim cemaatlerin hukûkî yetkilerini kaldırarak Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yargı birliğini sağlamıştır. Savaş ortamında hazırlanan bu kararname ilgasından sonra da, Suriye, Lübnan, Ürdün gibi birçok ülkede uygulanmış ve bu ülkelerin yapacakları kanunlaştırma hareketlerine de öncülük etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Aile Hukuku, Kararnâme, Azınlıklar, Gayrimüslimler

ABSTRACT

Rights of Jews and Christians in the Ottoman Family Law Degree

The Juridical rights of Non-Muslims in the Ottoman State show an example of the implementation of Islamic Law to minorities. In this context, the Ottoman Family Law Degree (1917) not only important for Muslims but also important for Christians and Jews living in the Ottoman State. The degree was prepared by a commission consisting of Jewish, Muslim and Christian jurists in under war conditions. The Jewish and Christian Family Laws were legalized and juridical authorities of non-Muslim society leaders were abolished by this degree. Despite the abrogation of Ottoman Family Law Degree, its effect continued after for a long time in Syria, Lebanon, Jordan and other ex-Ottoman lands.

Keywords: Ottoman, Family Law, Degree, Minorities, Non-Muslims

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Doktora Öğrencisi

Giriş

Osmanlı ve İslâm Âile Hukuk tarihinde önemli bir yere sahip bulunan 1917 tarihli Hukûk-ı Aile Kararnâmesi'nde¹ Hıristiyan ve Yahudi azınlıklara tanınan hakların incelenmeye çalışılacağı bu çalışmanın ilk bölümünde İslâm ve Osmanlı Hukukunda gayrimüslimlere tanınan haklar genel olarak ele alınacaktır. Tanzimat dönemiyle birlikte, Osmanlı Devleti'ndeki hukukî alanda yapılan değişmeye de paralel olarak gayrimüslim cemaatlerin sosyal ve hukukî yapılarında da birtakım değişiklikler de olmuştur. Bu nedenle Kararnâmenin² önemi ve hazırlanmasına etki eden faktörlerin daha iyi görülebilmesi için ikinci bölümde Kararnâmenin hazırlanış sürecinden bahsedilecektir. Üçüncü bölümde ise, kararnâmede yer alan Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hıristiyan ve Yahudi Osmanlı vatandaşlarının âile hukuku açısından durumlarını düzenleyen maddeler incelenerek bu maddeler değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Kararnâme'nin I. Dünya savaşının zor şartlarında hazırlanmasından dolayı özellikle gayrimüslimlerle ilgili maddeleri hazırlayan komisyonun çalışmaları hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Bu sebeple gayrimüslimlerle ilgili maddelerle ilgili daha etraflı bir çalışma yapabilmek için Hahamhâne ve Patrikhâneler tarafından tutulan sicil ve arşivlerle özellikle gayrimüslim dergi ve gazetelerinin de dikkatli bir şekilde incelenmesi daha sağlıklı sonuçların ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Kararnâme üzerine yapılan çalışmalarda gayrimüslimlerle ilgili hükümlerin değerlendirilmemesi bunlara temas edilmemiş olması gibi bir eksikliğin yanında, kararnâmede Müslümanlarla ilgili hükümlerin aksine gayrimüslimlerle ilgili maddelerin gerekçelerinin yer almamış olması da karşılaştığımız zorluklardan birisini oluşturmaktadır. Bu sebeple Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunan çeşitli Yahudi ve Hıristiyan mezheplerin âile hukuklarına ilişkin çalışmaların yapılması da kararnâmede yer alan gayrimüslimlerle ilgili maddelerin daha sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi imkanı verecektir.

¹ Hukûk-ı Âile Kararnâmesi ve Esbâb-ı Mûcibe Lâyhâsı (Münâkehât ve Müfârâkât Kararnâmesi ve Esbâb-ı Mûcibe Lâyhâsı) için bkz.: "Hukûk-ı Aile Kararnâmesi", *Ceride-i İlmîyye*, IV/34, (İstanbul: Meşihat-ı Celile-i İslâmiyye, 1336), s. 986-1021.; Takvîm-i Vekâyi, 14 Muharrem 1336/31 Teşrîn-i Evvel, 1333, İstanbul, no: 3046; Düstûr, İkinci tertip, İstanbul 1329, II, s. 762-781; Kararnâme'nin Latince transkripsiyonları için bkz.: Çeker, Orhan, *Osmanlı Hukûk-ı Âile Kararnâmesi*, (Konya: Mehri Vakfı Yayınları, 1999), s. 23-104; Aydın, M.Âkif, *İslâm-Osmanlı Âile Hukuku*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), s. 245-281.

² Çalışmamızda "Hukûk-ı Âile Kararnâmesi" ifadesi zaman zaman kısaltılarak "Kararnâme", "HAK" olarak ve yukarıdaki kaynakları belirtmeksizin yalnızca kararnâmenin hangi maddesinden alıntı yapıldığı veya Esbâb-ı Mûcibe Lâyhâsı'ndan alındığı belirtilerek verilecektir.

I. İslâm ve Osmanlı Hukuku'nda Gayrimüslimlere Tanınan Haklar

A. İslâm Hukuku'na Göre Gayrimüslimlerin Hukûkî ve Sosyal Durumu

İslâm Hukuku'na göre insanlar esas itibariyle Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar olarak, Müslüman olmayanlar da devlet içerisindeki konumlarına göre “zimmîler” ve “müste'menler” şeklinde ikiye ayrılırlar. Müste'menler, ticaret yapmak ya da başka bir amaç için İslâm ülkesine gelen ve kendilerine geçici oturma izni verilen yabancılardır³. Zimmîler ise, İslâm ülkesinin gayrimüslim vatandaşlarıdır. İslâm hukukçularına göre zimmîler, İslâm devletine bağlılığı kabul eden ve cizye denilen himâye (askerlik vazifesinden muafiyet) vergisini veren diğer Müslüman vatandaşlar gibi din ve vicdan hürriyeti; can, mal ve namusunun korunması hakkına sahip Müslüman olmayan İslâm ülkesi vatandaşlarıdır⁴.

Kur'ân'a⁵ ve Hz. Peygamber'den itibaren devam eden gelen uygulamaya göre İslâm ülkelerinin gayrimüslim vatandaşları hukûkî muhtâriyete sahiptirler. Bu bağlamda özel hukuk alanında (aile ve miras hukuku vs.) diğer din mensupları, isterlerse kendi kânun ve hâkimleriyle çalışan mahkemelerini kurarak hukûkî davalarına burada bakılabilir. Bunun yanında gayrimüslimler kendi istekleriyle kendi mahkemeleri yerine Müslümanların mahkemelerini de tercih etme hakkına sahiptirler. Zimmîler bazı hak ve sorumluluklar açısından (askerlik görevinden ve zekâtтан muaf olmaları, cizye ile sorumlu olmaları vb.) Müslüman vatandaşlardan farklılık taşımakla birlikte devlet hizmetinde idari göreve tayin edilebilir ve memuriyet görevinde bulduklarında aynı şekilde Müslümanlar gibi maaşları ödenir. Bu durumdan farklı olarak doğrudan doğruya dîni ve egemenlikle ilgili devlet başkanlığı, ordu komutanlığı, İslâm mahkemesi hâkimliği, imamlık gibi görevlere seçilememekte ve atanamamaktadırlar⁶. Bununla birlikte Mâverdî ve Ebû Ya'la el-Ferrâ gibi bazı İslâm hukukçuları, devlet başkanının Müslüman olmak şartıyla gayrimüslimlerin de devlet başkan yardımcılığı da

³ Cemâleddin, Halil ve Asador, Hırand, *Ecânibin Memâlik-i Osmâniyyede Hâiz Buldukları İmtiyazât-ı Adliyye*, (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331); Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, (Ankara: Turhan Kitapevi, 2001), s. 18-19 vd.

⁴ Hamidullah, Muhammed, *İslâm'da Devlet İdâresi*, trc. Kemal Kuşçu, 5. bs., (İstanbul: Beyan yayınları, 1998), s. 395 vd.

⁵ el-Mâide 5/42, el-Kâfirûn 109/1-6, el-Mümtahine 60/8-9.

⁶ Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'ânın Yönetimi*, (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), s. 20; Ayengin, Tevhit, *İslâm ve İnsan Hakları*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2007), s. 78-90, 186-197.

dâhil olmak üzere idari göreve atanabilecekleri⁷ görüşündedirler.

B. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukûkî Statüleri ve Genel Hukûkî Durum

Osmanlı Devleti'nde de, gayrimüslimlerle olan ilişkilerin büyük ölçüde İslâm Hukuku'nun öngördüğü çerçevede yürütüldüğünü görmekteyiz. Sahip oldukları hukûkî muhtâriyet çerçevesinde özel hukuka ilişkin davalarını kendi mahkemelerine götürebilirdi⁸. Gayrimüslim cemaat mahkemeleri genelde evlenme, boşanma, miras, vergi gibi davalara bakabilmekle birlikte çeşitli ceza ve ağır suçlarla ilgili davalarda yetkileri yoktu. Davalara genellikle hahambaşılar, patrikler ve vekilleri yâda onların atadıkları görevliler bakardı. Davanın zimmî mahkemelerinde görülebilmesi için davalı ve davacının zimmî olması gerekmekteydi. Taraflardan birisi Müslüman olursa veya zimmîlerden herhangi biri Müslüman mahkemesinin davaya bakmasını talep ederse bu durumda davaya Müslüman mahkemesi bakardı⁹. Zimmîlerin üst dereceli din adamlarının çeşitli suçlardan yargılanması ise Divân-ı Hümâyûn'da olurdu¹⁰.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrası dönem, birçok açıdan olduğu gibi hukûkî açıdan da kendine has özellikler taşımaktadır. Bilindiği gibi, bu dönem hukuk sahasında bir ikilik (dualite) taşımaktadır. Bu dönemde İslâm Hukuku'nun yanında Avrupa'dan iktibas edilen kânunlar da uygulanmaya başlanmıştır. Bir taraftan İslâm hukuku, diğer taraftan kaynağını Avrupa Hukuku'ndan özellikle Fransız Hukuku'ndan alan çeşitli kânun ve nizamnâmeler (1850 tarihli Fransız Ticâret Kânunu, 1864 Usûl ve İcrâ Kânunları gibi) uygulanmaya başladı. Bunun yanında, İslâm Hukuku'nun kanunlaştırılması hızlanmış ve tamamen yerli ve İslâm Hukuku'na dayanan çeşitli kanunlar çıkarılmaktaydı. 1831- 1839 yılları arasında tımar sistemi kaldırıldıktan sonra toprak hukukunu tanzim eden 1858 tarihli İslâm hukuku kaynaklı Arazi Kanunnâmesi hazırlanarak yürürlüğe girdi. Bundan sonra, 1868 yılında Hanefî mezhebi esaslarına göre bir kanun olan Mecelle yürürlüğe konuldu. Ancak Mecelle'de şahsın hukuku, âile hukuku ve miras hukuku gibi medenî hukukun esaslı kısımları bulunmuyordu¹¹. Bu sebeple Mecelle'ye muhtevâ açısından bir takım eleştiriler getirilmiştir. Bu eleştirilerden

⁷ el-Maverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed Habib, *el-Ahkâmî's-sultânîyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-ilmîyye, 1985), s. 31; Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdâresi*, s. 139.

⁸ Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'ânun Yönetimi*, s. 18 vd.

⁹ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 247; Bu konuda yapılmış bir çalışma için bkz: Gradeva, Rossitsa, "Orthodox Christians in the Kadı Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century", *Islamic Law and Society*, IV, 1 (1997), s. 41.

¹⁰ İkinci, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2004), s. 313.

¹¹ Cin, Halil, *İslâm ve Osmanlı Hukuku'nda Evlenme*, (Ankara: AÜİF Yayınları, 1974), s. 280-290.

birisi de onun âile hukukunu kapsamaması yönündedir¹². Nitekim 1917 tarihli Hukûk-ı Âile Kararnâmesi ile bu boşluğun doldurulmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır.

II. Hukûk-ı Aile Kararnâmesi'nin Hazırlanış Süreci ve Kararname'nin Önemi

Kararnamenin hazırlanmasına etki eden faktörler arasında hukûkî, siyasî, kültürel ve ekonomik nedenlerle birlikte İttihat ve Terakki Fırkası'nın hukuk alanında düşünülen reform projeleriyle iş başına gelmiş olmasının da etkili olduğu kabul edilmektedir¹³.

I. Dünya Savaşı esnasında, 1916 yılında, Mecelle'de eksik kalan yerleri tamamlamak, hem de Avrupa hukuklarından iktibas edilerek hazırlanan bazı kanunları yerleştirmek amacıyla komisyonlar (İhzâr-ı Kavânin Komisyonları) kurulmuştu. Kurulan komisyonlardan birisi de Âile Hukuku Komisyonu'dur, 22 Mayıs 1916 yılında ilk toplantısını yaparak çalışmalarına başlayan bu komisyon, 1917 yılına kadar Hukûk-ı Âile Kararnâmesini hazırlamıştır. Kurulan komisyonlardan görevini ilk tamamlayan bu komisyon, Mahmut Esat Bey'in başkanlığında (Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerden oluşan) üç alt komisyona ayrılmıştı¹⁴. Komisyona konuyu iyi bilen ve bu dinlerin, yetkili ve saygıdeğer kabul edilen üyeleri toplantıya çağrılarak kararnâme hazırlanmaya başlanmıştır¹⁵.

Kararnâme, gerek üçlü bir komisyon tarafından üç din mensubu vatandaşların hukukları gözetilerek hazırlanmış olması açısından önem taşımakla birlikte, kaza/yargı birliği sağlaması açısından da önemlidir. Kararnâme'nin özelliklerinden birisi de, İslâm Âile Hukuku alanında ilk kanunlaştırma hareketi olmakla birlikte¹⁶ Osmanlı Devleti'nin son kanunlaştırma hareketi olması ve hazırlanırken tüm İslâm mezheplerinden istifade edilerek hazırlanmış olmasıdır.

¹² Kayabaş, Ebru, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi İtibarıyla Aile Hukukunun Gelişimi: Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2009), s. 42.

¹³ Aydın, "Hukûk-ı Âile Kararnamesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), 1998, XVIII, 314.

¹⁴ Hukuk-ı Aile Komisyonu Isparta mebusu Mahmut Esat Efendi, Fetvahâne mümeyyizlerinden Hâfız Şevket Efendi, Mentеше mebüsu Mansurizâde Said Bey, Şurâ-ı Devlet azasından Ali Baş Hanbe (Hampa) Efendi ve Mahkeme-i Evkaf Kadısı Mustafa Fevzi Efendi'den oluşmaktaydı. Komisyonlar ve çalışmaları için bkz.: *Ceride-i Adliyye*, XII/149, (İstanbul: Adalet Bakanlığı, 1339-1441), s. 23-30.

¹⁵ Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu* (1938-1914), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), s. 208 vd.

¹⁶ Mısır'da Kadri Paşa tarafından hazırlanan *Ahvâl-i Şahsiye* isimli bir tasarı kanunlaşmamıştı. Sûdan'da çıkarılan bazı tamimlerde hukukçular tarafından âile hukuk kodu olarak kabul edilmemektedir. Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, s. 450.

III. Kararnâme'de Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Gayrimüslimlerle İlgili Maddeler ve Değerlendirilmesi

16 Ekim 1917 yılında yürürlüğe giren Âile Hukûku Kararnâmesi 157 maddeden oluşmakta ve Osmanlı devleti sınırları içerisinde yaşayan üç din mensubu vatandaşlar için de ayrı ayrı hükümler belirlemiştir. Kararnâme'nin *Esbâb-ı Mûcibe Lâyihâsı*'nda, böyle bir kanunlaştırma yapmanın gerekliliği daha önce neden böyle bir kanunlaştırma yapılmamasının nedenleri şöyle açıklanmaktadır:

“Mecelle'nin hukûk-ı âileye müteallik ahkâm-ı ihtivâ etmemesi cihetiyle memleketimizde bu hususta anâsır-ı muhtelifeden her birinin müdevven olmayan kendi ahkâm-ı mezhebiyelerinin tatbiki ve işbu ahkâm-ı mezhebiyyeye hükkâm-ı şer'in vükûf ve malûmatı olmadığından nikâh ve feshi nikâh ile onun müstetbiâtından olan nafaka-yı zevcât mesâilinde gayrimüslimler rüesâ-yı rûhâniyyesine hakk-ı kaza bahşolunmasını îcâb etmiştir. Hukûk-ı saltanattan bir cüz olan hakk-ı kazânın hükümetin ciddî bir tefişine tabî olmayan ve mehâkim-i umûmiye gibi efrâda te'minat bahş olacak usûl ve kavâid ile teşhiz edilmemiş bulunan hey'âta tevdiî hususunun ne derece mehâzîri istilzam ettiği muhtâc-ı izah değildir... Gayrimüslimlerin ahkâmını cem, tertib ve tanzim hususunda da Müslim olmayan erbâb-ı ihtisâsın mâlumatlarından istifâde edilmiştir.”¹⁷

157 maddeden oluşan kararnâmenin, tespit edebildiğim kadarıyla, 60 civarında maddesi doğrudan Hıristiyan ve Yahudilerin âile hukuklarını düzenlemektedir. Her üç din mensupları için genel hükümler içeren ortak maddelerin olduğu da düşünülürse sayı bir hayli artmaktadır. Kararnâme aşağıdaki şekilde daha iyi görülebileceği gibi ilk önce evlenme ve boşanma şeklinde iki kitap halinde bunlarda çeşitli bab ve fasıllara ayrılmaktadır. Kararnâme'nin kitap, bab, fasıl ve alt başlıklardan oluşan sistematığını şu şekilde gösterebiliriz:

¹⁷ Mûnâkehât ve Mûfârâkât Kararnâmesi Esbâb-ı Mûcibe Lâyihâsı

Hukûk-ı Âile Kararnâmesi
**Kitâb-ı Evvel (Münâkehât Hakkında-
dır)**
Bâb-ı Evvel
Fasl-ı Evvel
Nişanlanmak Hakkındadır
Fasl-ı Sâni
Ehliyet-i Nikâh Hakkındadır
Bâb-ı Sâni
Fasl-ı Evvel
Nikâhı Memnû Olanlar Hakkındadır
Fasl-ı Sâni
Museviler Hakkında Nikâhı Memnû Olan-
lara Mütedâirdir
Fasl-ı Sâlis
Îseviler Hakkında Nikâhı Memnû Olanlara
Mütedâirdir
Bâb-ı Sâlis
Fasl-ı Evvel
Nikâhın Akdi Hakkındadır
Îseviler Hakkında Nikâhın Akdine Dairdir
Fasl-ı Sâlis
Kefâet Hakkındadır
Bâb-ı Râbî
Fasl-ı Evvel
Nikâhın Fesâd ve Butlânı Hakkındadır
Fasl-ı Sâni
Müsevilere Mûteallik Nikâhın Fesâd ve
Butlânı Hakkındadır
Fasl-ı Sâlis

Îsevilere Mûteallik Nikâhın Fesad ve
Butlânı Hakkındadır
Bâb-ı Hâmîs
Fasl-ı Evvel
Nikâhın Ahkâmı Beyanındadır
Fasl-ı Sâni
Îsevilere Mûteallik Nikâhın Ahkâmına
Mütedâirdir
Bâb-ı Sâdis
Fasl-ı Evvel
Mehir Hakkındadır
Fasl-ı Sâni
Nafaka Hakkındadır
Kitâb-ı Sâni (Müfârakât Hakkındadır)
Bâb-ı Evvel
Fasl-ı Evvel
Âhkâm-ı Umûmiyye
Fasl-ı Sâni
Talak-ı Ric'î ve Bâin Hakkındadır
Fasl-ı Sâlis
Hıyar-ı Tefrik Hakkındadır
Bâb-ı Sâni
Îsevilerin Müfârakâtı Beyanındadır
Bâb-ı Sâlis
Fasl-ı Evvel
İddet Hakkındadır
Fasl-ı Sâni
Mu'teddenin Nafakası Hakkındadır
Mevadd-ı Şettâ

Münâkehât ve Müfârakât Kararnâmesi Esbâb-ı Mûcibe Lâyi- hası

Kararnâme'de bazen Müslümanlarla ilgili bir hüküm belirtildikten sonra bunun aynı zamanda Hıristiyanlar için de geçerli olduğu ya da bunun Yahudiler için geçerli olmadığı gibi çeşitli kayıtlar yapılmaktadır. Örneğin, nişanlılık esnasında, taraflardan birinin nişanı bozması veya ölmesi durumunda erkeğin mehire sayılmak üzere vermiş olduklarıyla ilgili olarak kararnâmede şöyle denilmektedir:

“Söz kesildikten sonra tarafeynden biri nikâhtan imtina’ veya vefat etse hâtubın mehre mahsuben vermiş olduğu şeyler mevcut ise aynen ve telef olmuş ise bedelen istirdâd olunabilir. Amma hediye olarak tarafeynin yekdiğerine verdiği şeyler hakkında hibe ahkâmı cereyan eder.”¹

¹ HAK, md. 2.

Şeklinde belirtildikten sonra devamındaki maddede, “*İkinci maddenin hükmü gayrimüslimlere ait drahoma hakkında dahi cârîdir.*”² denilerek kayıt düşülmüştür.

Âile hukukunun üç din mensubu için de tamamen farklılık arz ettiği durumlarda ise her din mensupları için ayrı ayrı fasıllar açıldığını görmekteyiz. Örneğin, Müslümanlar için evlenilmesi sakıncalı olan kişiler/durumlar; “*Nikâhı memnû olanlar hakkındadır*” şeklinde belirtildikten sonra, Yahudi ve Hıristiyanlardan nikâha mani olan durumlar da yukarıdaki karamânenin sistematüğinde görüldüğü gibi iki bölüm halinde belirtilmiştir. Süt akrabalüğının Müslümanlar için evliliğe engel bir durum olması, “*Bir erkek ile beynlerinde radâan karâbet bulunan kadınların tezevvücü madde-i sâbıkada muharrer zi-rahm mahrem kadınlar gibi müebbeden memnûdur*”³ denilerek belirtilmektedir. Yahudi ve Hıristiyanlarla ilgili bölümlerde ise, “*Radâ’, mevâni-i nikâhtan ma’dûd değildir.*”⁴ şeklinde kayıt düşüldüğü görülmektedir. Yahudilerle ilgili bölümde sadece Yahudi dininden kaynaklanan evlenme engelleri belirtilmektedir. Örneğin, “*Bir kimsenin kardeşinin kız evlâd ve ahfâdıyla izdivacı memnû değildir.*”⁵, “*Evlâdı olduğu halde vefat eden biraderin zevcesini tezevvüc memnûdur.*”⁶, “*Bir kimse berhayat olan zevce-i mutallakasının hemşiresiyle izdivaç edemez.*” gibi Yahudilikte evliliğe mani olan ve olmayan haller zikredilmektedir. Hıristiyanlarla ilgili bölümde ise, tamamen Hıristiyanlıktan kaynaklanan evlenme engellerinin bulunduğunu görmekteyiz. Örneğin, “*Vaftizden mütevellid karâbet mezâhib-i muhtelif-i İseviyye ahkâma tevfikân mani-i izdivacıdır.*”⁷ maddesi yer almaktadır.

Karamâmeye, onun kendi içerisinde bir bütünlük arz etmediği, hukûkî birlikten yoksun olduğu şeklinde eleştiriler getirilmiştir. Kanaatimizce, bu bir eksiklik değil bilakis karamânenin artı bir özelliğidir. Karamânenin *Esbâb-ı Mûcibe Lâyhâsı*'nda bu fikrin ilk bakışta çok hoş olduğu gözüktüğü belirtilmekte ancak bunun birçok mahzurları ve problemleri birlikte ortaya çıkardığı belirtilmektedir. *Esbâb-ı Mûcibe Lâyhâsı*'nda yer alan ifadeler şöyledir:

“...şu sûret ne müslimlerin ne de gayrimüslimlerin ve ne de maslahatın icâbâtına tevâfuk etmez. Âsırlardan beri âile umûrunu ahkam-ı diniyyeye tevfik eden bir kavmin bütün an’ânımı bir anda ve hiç bir usûl-i tedric ve istifaya riâyet etmeksizin

² HAK, md.3.

³ HAK, md. 18.

⁴ HAK, md. 26, 32.

⁵ HAK, md. 22.

⁶ HAK, md. 25.

⁷ HAK, md. 29.

tebdil etmek kanunî her türlü nüfuz-ı mânevîyyeden mahrum ve kabiliyyet-i tatbikiyyesini pek esaslı bir sûrette rehnadâr eder...⁸

Kararnâmenin hazırlanması esnasında, Müslümanlarla ilgili maddeler hazırlanırken yalnızca Hanefî mezhebinden faydalanılmadığı tüm mezheplerin dikkate alındığını belirtmiştik. Gayrimüslimlerle ilgili maddelerin hazırlanmasında da onlar arasında mezhep farklılıklarının aza indirildiği genel hükümlerin alındığı belirtilmektedir. Ayrıca gayrimüslimlerle ilgili hükümlerin hahamhâne ve patrikhâneler tarafından uygulanagelen hükümler olması sebebiyle bunlar için "...mîlel-i gayrimüslimeye aid mevâdd-ı ahkâmı da el-yevm hahamhâne ve patrikhanelerce merî ve mûteber ahkâm-ı diniyye cümlesinden olmakla bunlar hakkında dahi ayrıca esbâb-ı mûcibe ityanına lüzum görülmemiştir."⁹ denilmekte ve Hıristiyan ve Yahudi mezhep farklılıkları arasında da zamana ve toplumun ihtiyaçlarına en uygun olanların alınarak kanunlaştırmanın buna göre yapıldığını görmekteyiz. *Esbâb-ı Mûcibe Lâyhâsı*'nda yer alan ifadeler şöyledir:

"...Gayrimüslimler hakkında da onların ahkâm-ı mezhebiyyesinden kavâid-i lâzîmeyi istihrac ve telfik ile müşterek mesâilin cümleyi eâmm ve şâmil olacak bir sûrette tedvini ve Müslümanlar hakkında yazılacak kavâid-i umûmiyyeden ahkâm-ı mezhebiyyelerine adem-i tevâfuku zâhir olanların gayrimüslimlere şâmil olmayacağına ve istisnâen Müslim olmayanlara mahsus olarak lâzîmü't-tatbik olan mesâili ayrı ayrı zikr ve tashih etmek sûretiyle onların akâid-i dîniyyelerine riâyet ve tâdad olunan bütün mahzûrların bertaraf edilmesi kabil olduğundan tertip olunan lâyiha-i kanûniyyede bu esas tâkip edilmiş..."¹⁰

Nikâhın akdedilmesi ile ilgili bölümde, Müslüman ve Yahudilerle ilgili nikâh akdi için gerekli olan şartlar, "şahitlerin durumu", "nikâhtan önce durumun ilan edilmesi", " tarafların veya vekillerinin bulunması şartı" gibi durumlar sayıldıktan sonra nikâh akdini, hâkimin veya naibinin kıyması şartı getirilmiştir. Burada Hıristiyanlarla ilgili daha özel bir durumun olduğu görmekteyiz. Müslüman ve Yahudilerle ilgili olarak, "*Esnâ-yı akitte hâtip veya mahtûbeden birinin ikâmetgâhı bulunan kazâ hâkimi veya bunun izinnâme-i mahsûs ile me'zun kaldığı nâib hazır bulunup akidnâmeyi tanzim ve tescil eder*"¹¹ denilmektedir. Hıristiyanlarla ilgili nikâh akdinin nasıl kıyılacağı belirtilirken, "*İsevîlerin nikâhı âyin-i dînleri dâiresinde me'mûrîn-i ruhânîyye tarafından icrâ olunur.*"¹² denilmekte ve devamındaki maddelerle bununla ilgili düzenlemeler yer almaktadır. Nikâhı kıya-

⁸ Münâkehât ve Müfârekât Kararnâmesi Esbâb-ı Mûcibe Lâyhâsı.

⁹ Münâkehât ve Müfârekât Kararnâmesi Esbâb-ı Mûcibe Lâyhâsı.

¹⁰ Münâkehât ve Müfârekât Kararnâmesi Esbâb-ı Mûcibe Lâyhâsı.

¹¹ HAK, md. 37.

¹² HAK, md. 40.

cak olan din adamının nikâh akdinden en az yirmi dört saat önce en yakın mahkemeye durumu haber vermesi gerektiği ve hâkimin de din adamı tarafından akdedilen nikâhı kayıt yapacağı belirtilmektedir. Bu durum kararnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Nikâhı icra edecek olan me'mûr-ı rûhâni keyfiyeti la-ekall yirmidört saat evvel mahallî mahkemesine ihbara mecburdur. Hâkim vakt-i muayyende meclis-i nikâha bir memûr-i mahsûs i'zam ile icrâ edilen nikâhı defter-i mahsûsuna kayd ve tescil ettirir.”

Kararnâmenin gerekçesinde Hıristiyanlıkta evlilik akdinin ruhani din adamı tarafından kıyılmasının gerekçesi belirtilirken, Romalılardan o güne kadar olan tarihi uygulamayla mevcut uygulamanın nasıl olduğu, tarihi süreçteki değişimle birlikte belirtilmektedir. Buna bağlı olarak Hıristiyanlarda din adamının nikâh esnasında bulunmasının bir şart olarak kabul edildiği ancak İslâmiyet ve Yahudilik açısından böyle bir şartın bulunmaması sebebiyle ilgili maddelerin buna göre düzenlendiği belirtilmektedir. *Esbâb-ı Mûcibe Lâyihâsi*'nda yer alan ifadeler şöyledir:

"Rıza-yı tarafeynin akd-i nikâh için kâfi olup olmadığı hakkında milel-i sâire bey-ninde münâkaşât cereyan etmekte iken din-i mübîn-i İslâm bu hususta asla tereddü-de mahal bırakmayacak sûrette hall-i mesele ederek rızasının hâkimiyetini ilan ettiği ve gayr-i müslimlerden bir kısmında yalnız rüesâ-yı rûhâniyyenin nikâhı akdedebileceği hakkındaki itikâdât-ı şayiaya riâyet lazımeden olmakla beraber asl-ı ahkâm-ı mezhebbiyelerinde râhibin nikâh esnasında huzurunda başka bir şart bulunmadığı ve Müseviler indinde reis-i ruhânilerin esnâ-yı nikâhta şerâit-i in'kikaddan addolunacak bir vazifeleri bulunmadığı ve münâkehatın daima bila beyyine mazmûnuyla amel mümkün olacak kuyûdât ile tesbiti bir emr-i mübrem ve zarûî olduğu nazar-ı dikkate alınarak hâkim veya nâibin İslâm ve Müsevî münâkehatında ale'l-ittlak akidnâmeyi tanzim ve tescil ile tavzîfi ve İsevîler münâkehatının hâkimi memûr-i mahsusunu hazır olduğu halde rüesâ-yı rûhaniyye tarafından akdedilmesi..."¹³

Görüldüğü gibi, Müslümanlar ve Yahudiler de, nikâh medeni bir akit olarak görüldüğü için din adamı tarafından akdedilmesi şartı bulunmamaktadır. Yalnızca gerekli bazı şartlar belirtilmiş ve nikâh akdinin hâkim veya onun nâibinin huzurunda kıyılması şartı getirilmiştir. Ancak yukarıda gerek kararnâmenin maddelerinde ve gerekse gerekçesinde Hıristiyanlar da nikâh akdinin bir dini ibadet ve akit olarak kabul edilmesinden dolayı, nikâh akdi esnasında rûhanî din adamının bulunması daha sonra mahkeme tarafından nikâhın kayıt ve tescili şeklinde düzenleme yapıldığı görülmektedir.

Kararnâme ile birlikte yürürlüğe giren Cezâ Kûnunu da buna uygun

¹³ Mûnâkehat ve Mûfârâkât Kararnâmesi Esbâb-ı Mûcibe Lâyihâsi.

olarak değiştirilmiştir:

“Hâkimin veya nâibin huzûruyla akd-i nikâh hususundaki mecbûriyet-i kânûniyyeye riâyet etmeyen zevc ile mevcut ise tarafeyn vekilleri bir aydan altı aya kadar ve bu gibi akidlerde şahid sıfatıyla hazır bulunanlar bir haftadan bir aya kadar hapsolunurlar. Merâsim-i kânûniye’yi îfa etmeksizin akidnâme tanzim ve tescil eden hâkim veya nâibi ile hâkim veya nâib hâzır olmaksızın hilâf-ı salahiyet nikâh akden eimme dahi bir aydan altı aya kadar habsedilirler. Gayrmüslimlerin nikâhu için hâkim veya nâibi veya hâkimin i’zam edeceği memûr-i mahsus hazır olmaksızın akidnâme tanzim ve tescil veya bizzat icra-yı akd eden memûr-ini rûhâniye ile kendisine ihbar vâkî olduğu halde vakt-i muayyeninde meclis-i nikahta isbât-ı vücûd eylemeyen memûr-i mahsus kezalik bir aydan altaya kadar hapis ile mucâzât olunur.”¹⁴

Kararnâmeyle birlikte yürürlüğe giren Ceza Kanunu’ndaki değişiklikte görüldüğü gibi, akit şartlarına uymayan Hıristiyan ve Müslüman din adamları ile ilgili çeşitli cezaların getirilmiş olduğunu görmekteyiz. Kararnâmenin gerekçesinde ise bu şekilde bir düzenlemeye gidilmesinin sebebi şöyle belirtilmektedir:

Bir müddettir Memâlik-i Osmâniye’de akdi nikâhın icrâsı pek intizamsız bir hale girmiş ve nerede iki şahidin huzuruyla icrâ edilen akdi-i nikâh şeran sahih ve muteber ise de böyle mühim bir akdin intizam dairesinde cereyan etmemesinden pek çok yolsuzluklar husule gelmiş ve mevâni-i şer’iyyesi olan nice kadınların icrâ-i akdiyle eşhâs-ı âilenin ibtal-i hukûku cihetine gidilmiştir. Halbuki hîni akidde ahkâm-ı nikâha vâkıf bir zâtın huzuruyla akidnâmeyi tanzim etmesi de bir emri mendup olduğundan ve böyle bir akidnâme tanzim ve tescil olduğu takdirde ileride akdin vücudu veya mehrin miktarı hakkında ve daha bir çok mesâilde zuhuru melhuz ihtilâfâtın önü alınacağından 37. madde bu esasa bina edildiği gibi vazîfi mezkurenin nüfus veya belediye memurlarına veya kâtib-i âdillere tevdiî ciheti de düşünülmüş ise de....”¹⁵

Kararnâme ile birlikte ülke içerisinde yargı birliğini sağlamak amacıyla gayrimüslim cemaatlerin ellerinde bulunan bazı hakların alınarak bunların şer’iyye mahkemelerine verildiği görülmektedir. Kararnâmede bu durum şöyle belirtilmektedir: “*Rüesâ-yı rûhâniyyenin akd ve fesh-i nikâh ile müstetbiâtından nafak-i zevcât, drahoma ve cihaz hakkında hakk-ı kazâları mülgâdır.*”¹⁶ Buradan kararnâmenin yürürlüğe girmesinden önce bu hakkın cemaatlerin ellerinde bulunduğu açıkça anlaşılmaktadır. Kararnâme’nin gerekçesinde aslında önceki zamanlarda da yargı hakkının devletin elinde bulunması gerekirken ancak çeşitli sebeplerden dolayı bu-

¹⁴ Kânûn-i Cezâ’nın 200’üncü Maddesinin 19 Rebiu’l-Âhir 1332 tarihli Zeyl-i Sânisini Muâdil Kârarnâme, *Takvim-i Vekâyi*, 14 Muharrem 1336, no:304.

¹⁵ Münâkehât ve Mûfârâkât Kararnâmesi Esbâb-ı Mücibe Lâyihâsı.

¹⁶ HAK, md. 156.

nun cemaat mahkemelerine verildiği ancak daha sonra gerekli lüzum üzerine, kazâ birliğini gerçekleştirme amacı çerçevesinde, değiştirildiği ifade edilmektedir:

“... memleketimizde bu hususta anâsır-ı muhtelifeden her birinin müdevven olmayan kendi ahkâm-ı mezhebiyyelerinin tatbiki ve işbu ahkâm-ı mezhebiyyeye hükkâm-ı şer'in vükûf ve malûmatı olmadığından nikâh ve fesh-i nikâh ile müstetbiatından olan nafakayı zevcât mesâilinde gayrimüslimler rüesa-yı rûhâniyyesine hakk-ı kaza bahşolunmasını icab etmiştir. Hukûk-ı saltanattan bir cüz olan hakk-ı kazânın hükümetin ciddi bir teftişine tâbi olmayan ve mehâkim-i umûmiyye gibi efrâda te'minat bahş olacak usûl ve kavâid ile teşhiz edilmemiş bulunan hey'âta tevdiî hususunun ne derece mehâziri istilzâm ettiği muhtâc-ı izah değildir. Tabi oldukları ahkâmın sabit ve cümlece mâlum kavâide istinat etmemesi itibariyle efrâd-ı gayrimüslime münâkehât ve müfârakât ve nafakayı zevcâta müteallik davalarında indî ve keyfî mahkûmiyetler karşısında bulunmak tehlikesine mâruz olmaları ve...”¹⁷

Osmanlı imparatorluğunun acı ve ızdıraplı günlerinin ürünü olan kararname 19 Haziran 1919'a kadar 1 yıl 9 Ay 11 gün yürürlükte kalabildi. Kararname'nin kısa sürede yürürlükten kaldırılmasında iki grubun etkisinden bahsedilmektedir. Bunlardan birisi gayrimüslim cemaat reisleridir. "Kararname'nin, yargı birliği ilkesi çerçevesinde cemaat mahkemelerinin yargı yetkisini kaldırması, gayrimüslimleri Şer'îye Mahkemeleri'nin yargı alanına sokmasıyla gayrimüslim cemaat reislerinin, nikâhın akdi, feshi ve bunlara bağlı olarak, karı koca nafakası, drahoma ve cihaz hakkında çıkan davalara bakmak yetkisinin kaldırılmasından hiç memnun kalmamışlardı. Eski imtiyazlarına tekrar kavuşmak için İtilaf Devletleri Yüksek Komiserliği'ne müracaat etmişlerdi. Kararname'nin ilgasında etkisi söz edilen diğer grup ta, kararnameyi çeşitli yönlerden eleştiren bir kısım ulemâdir¹⁸. Kararnamenin ilgasına dâir Şurây-ı Devlet Dairesi Mazbatasında, kararname'nin fıkıh esaslarına aykırı hükümler ihtivâ ettiği, bu bakımdan Müslümanlar için yürürlükte kalmasının da mahzurlu olacağı belirtilmiştir¹⁹. 6 Haziran 1919'da Paris'e giden Dâmat Ferit Paşa'nın yerine Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'yi bırakması da, bu etkiyi açıkça ortaya koymaktadır. Hukuk Fakültesi müderrislerinden Abdurrahman Münib Bey de kararnamenin ilgâsında "bazı hükümlerin şer-i şerife aykırı bulunduğu" iddiâsının etkili olduğu görüşündedir²⁰. 18 Mart 1919'dan itibaren İstanbul-

¹⁷ Mûnâkehât ve Müfârakât Karamâmesi Esbâb-ı Mûcibe Lâyihâsi.

¹⁸ Hukuk Fakültesi müderrislerinden Sadrettin Efendi, *Sebilürreşat* dergisinde *Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin Ahkâm-ı Şer'iyye ve Maslahat-ı Ümmete Muğayireti* başlığı altında derginin 382 ile 445. sayıları arasında yaklaşık 20 makale yazarak kararnameyi tenkit etmiştir. Bu konuda, 2004 yılında Bilim Sanat Vakfı Öğrenci Sempozyumunda sunduğumuz "Sadrettin Efendi'nin Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ne Eleştirileri" başlıklı tebliğimize bakılabilir.

¹⁹ Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukuku'nda Evlenme*, s. 125-126.

²⁰ Aydın, "Hukûk-ı Aile Karamâmesi", s. 318.

'u işgal altında bulunduran İtilaf Devletleri Yüksek Komiserliği müdahale ederek kararnâmenin ilgasını istedi. Bunun üzerine 19 Haziran 1919'da neşredilen ve "*yevm-i neşrinin ferdâsından itibaren mer'iyü'l-icrâ*" olan 7 maddelik "Hukuku Aile Kararnamesinin Lağvı Hakkında"ki diğer bir kararnâme ile²¹ yürürlükten kaldırıldı.

Sonuç

İslâm Âile Hukuku'nun ilk kanunlaştırma hareketi, Osmanlı kanunlaştırma faaliyetlerinden ise sonuncusu olan bu kararnâme birçok bakımdan Müslümanlar için önemli olduğu kadar, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslim vatandaşların hukûkî durumlarında değişiklikler yapması, yenilikler getirmesi bakımından da son derece önemlidir. Kararnâmenin ilgasından sonrada, Osmanlı'dan ayrılan Sûriye, Ürdün, Lübnan gibi devletlerde uygulamaya devam etmiş olması ve bu ülkelerin daha sonra yapacakları kanunlaştırma hareketlerine öncülük yapmış olması onun taşıdığı önem ve etkiyi göstermektedir. Aynı zamanda kararnâme, Türkiye Cumhuriyeti döneminde yapılan kanunlaştırma hareketlerine dolaylı etkisi de birçok hukukçu tarafından dile getirilmiştir²². Kararnâmenin en büyük özelliği ise hiç kuşkusuz I. Dünya Savaşının zor şartlarında hazırlanmış olması ve bu zor koşullarda bile gayrimüslimlerin hak ve hukuklarına riâyet edilerek, onlarla birlikte hazırlanmış olmasıdır. Kararnâme bu özelliği ile çok hukuklu kültürlü ve dinli bir yapıdan bir kültür veya dinin diğerlerini tahakkümü altına almaya çalıştığı ve diğerlerinin kaybolmaya yüz tuttuğu günümüz dünyasında bu toplumların yaşadıkları sıkıntılara çözüm bulma noktasında model alınacak özellikler taşıdığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

ANSAY, Sabri Şakir, "Hukûk-i Aile Kararnâmesi'nin Lağvı Hakkında Karamame (8 Muharrem 1336)", *Eski Aile Hukukumuz Bir Nazar*, (Ankara, 1952).

AYDIN, M.Âkif, *İslâm-Osmanlı Âile Hukuku*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985).

_____, "Hukûk-ı Âile Kararnâmesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), 1998, XVIII, s. 314-318.

AYENGİN, Tevhit, *İslâm ve İnsan Hakları*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2007).

²¹ Ansay, Sabri Şakir, "Hukûk-ı Aile Kararnâmesi'nin Lağvı Hakkında Karamame (8 Muharrem 1336)", *Eski Aile Hukukumuz Bir Nazar*, (Ankara, 1952), s. 51-53.

²² Ünal, Mehmet, "1917 tarihli Âile Hukuku Kararnâmesi'nin Gerek Osmanlı İmparatorluğu Gerekse Türkiye Cumhuriyeti Yönünden Arz ettiği Önem ve Özellikleri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşunun 700. Yılı Dönümü Nedeniyle Adalet Bakanlığı Eğitim Merkezi Başkanlığı Tarafından Düzenlenen Panel* (21.10.1999), s. 42-47.

- BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu* (1938-1914), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989).
- CEMÂLEDDİN, Halil ve Asador, Hırand, *Ecâribin Memâlik-i Osmâniyyede Hâiz Buldukları İmtiyazât-ı Adliyye*, (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331).
- CİN, Halil, *İslâm ve Osmanlı Hukuku'nda Evlenme*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 1974).
- ÇEKER, Orhan, *Osmanlı Hukûk-ı Âile Kararnâmesi*, (Konya: Mehîr Vakfı Yayınları, 1999).
- Ceride-i Adliyye*, XII/149, (İstanbul: Adalet Bakanlığı, 1339-1441), s. 23-30.
- Ceride-i İlmiyye*, IV/34, (İstanbul, Meşihat-ı Celîle-i İslâmiyye, 1336), s. 986-1021.
- Düstûr, İkinci tertip, İstanbul 1329, II, 762-781.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2004).
- el-MAVERDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed Habib, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-diniyye*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-ilmîyye 1985)
- ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, (Ankara: Turhan Kitabevi 2001).
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'ânın Yönetimi*, (İstanbul: Risale Yayınları, 1990).
- GRADEVA, Rossitsa, "Orthodox Christians in the Kadı Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century", *Islamic Law and Society*, IV, 1 (1997), s. 37-70.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm'da Devlet İdâresi*, trc. Kemal Kuşçu, 5. bs., (İstanbul: Beyan Yayınları 1998).
- Hukûk-ı Âile Kararnâmesi ve Esbâb-ı Mûcibe Lâyihâsı, Takvîm-i Vekâyî, sayı: 3046, 14 Muharrem 1336 (31 Teşrin-i Evvel, 1333), sayı: 3046.
- Kânûn-ı Cezâ'nın 200'üncü Maddesinin 19 Rebiu'l-Âhir 1332 tarihli Zeyl-i Sânisini Muâdil Kârânâme, *Takvîm-i Vekâyî*, 14 Muharrem 1336, no:304.
- KAYABAŞ, Ebru, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi İtibarıyla Aile Hukukunun Gelişimi: Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2009).
- ÜNAL, Mehmet, "Medenî Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *AÜHF Dergisi*, XXXIV/1-4, Ankara, 1978, s. 195-231.
- _____, Mehmet, "1917 tarihli Âile Hukuku Kararnâmesi'nin Gerek Osmanlı İmparatorluğu Gerekse Türkiye Cumhuriyeti Yöntünden Arz ettiği Önem ve Özellikleri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşunun 700. Yıl Dönümü Nedeniyle Adalet Bakanlığı Eğitim Merkezi Başkanlığı Tarafından Düzenlenen Panel* (21.10.1999), s. 42-47.